

5. Рослинність УРСР//Степи, кам'янисті відслонення, піски. – К.: Наукова думка, 1973. – 428 с.
6. Хрестоматія з історії Дніпропетровщини: Навч. посібник для 5-11 кл. загальноосвітньої школи. - Дн.: ВАТ "Дніпрокнига", 2004. – 767 с.
7. Шеремет Л. Коли цвіте ковила// Суми і сумчани - 2003. -12 ч.
8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах. т. I. – К.: Наукова думка, 1990. – 591 с. exlibris.org.ua/cossacks/r102.html
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах. т. I. – К.: Наукова думка, 1990. – 591 с. exlibris.org.ua/cossacks/r103.html
10. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Геогр. – істор. нарис. – Дн.: Промінь, 1989. – 141.
11. http://ru.wikipedia.org/wiki/Дикое_поле.

Олеся Лазаренко (Київ), старший науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Польськомовні епістолярії української шляхти XVII - початку XVIII століття (листування Б. Хмельницького, І. Мазепи)

Вивчаючи, реконструюючи і описуючи давню історію, сучасні дослідники використовують багатий джерельний матеріал – хроніки, літописи, актові записи і книги, статути, універсали. Ще однією групою документальних свідчень про старовину є щоденники й епістолярії. Це автентичні документи, які містять не тільки інформацію про ті чи інші події, висвітлюють історичну дійсність, в якій жили і творили адресанти, але також дають уявлення про постать самих авторів листів, змальовують і відтворюють їхній внутрішній світ, їхній світогляд, емоції та переживання.

Довгий час велися наукові дискусії щодо визначення, осмислення і коментування епістолярного матеріалу. Поставало питання: листи як писемні пам'ятки епохи – це зразки літературних творів, чи їх варто все ж таки трактувати як різновид документального чи актового джерела. Так, наприклад, російський вчений В. Сметанін розглядає епістолу виключно як історичне джерело інформації: «Епістолографія як спеціальна історична дисципліна вивчає листи не як особливий жанр літератури, а як своєрідне історичне джерело»¹. Однак з ним не погоджується, зокрема, український дослідник М. Назарук, який вважає, що кореспонденція належить до літературного жанру, оскільки має здатність викликати у читача естетичну рецепцію².

На нашу думку, новий і цікавий підхід у трактуванні і вивченні епістолярію запропонував В. І. Кузьменко, досліджуючи кореспонденцію українських письменників 20-50-х років ХХ ст. Він підкреслив поліфонічну природу епістолярію, акцентуючи на тому, що листування не може розглядатися крізь призму тільки однієї наукової дисципліни, як-от історії, мовознавства чи літературознавства: «Лист письменника (у нашому випадку – політичних діячів – О. Л.) – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби»³.

Листування певної епохи характеризується відповідними мовними зворотами і композиційною структурою, воно має свою особливу архітекtonіку, структуру і

побудову, які співзвучні тогочасним літературним тенденціям. На основі аналізу наявних в листах стандартних, трафаретних словосполучень, так званих епістолярних формул, була розроблена оригінальна методика датування кореспонденції. Завдяки цій методиці з'явилася можливість впроваджувати в науковий обіг також недатовані листи, які раніше не бралися до уваги через відсутність хронологічного опису, а це має неабияке практичне значення для досліджень нашої старовини⁴.

Епістолярна спадщина, в тому числі і польськомовна, козацьких гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, яка є предметом нашого невеличкого дослідження, зберігається нині не тільки у вітчизняних архівах Києва, Львова, Харкова, Чернігова. Ці документи доступні для дослідження також в архівних установах Росії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Австрії, Швеції. Писані вони були різними мовами – староукраїнською, польською, латинською.

У 1961 р. у видавництві Академії наук Української РСР вийшли друком «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)»⁵, упорядниками яких були І. Крип'якевич та І. Бутич. Метою цього видання було зібрати воедино розпорошені по архівах різних країн листи, універсали, накази козацького гетьмана. Як зазначив український дослідник Я. Федорук, з часу виходу цього збірника «в українській історичній науці вже стало традицією доповнювати його публікацією нових матеріалів»⁶. Так, у 1978 р. у «Гарвардських українських студіях» побачили світ 15 листів (14 з них були написані польською мовою) Богдана Хмельницького, упорядник – історик Франк Сисин⁷. А згадуваний вище Я. Федорук опублікував в 1996 р. ще кілька листів і універсалів Б. Хмельницького, що зберігаються в архівних установах Польщі (Варшава, Краків)⁸.

До вивчення епістолярної спадщини козацького гетьмана зверталися також і польські дослідники. Взявши за основу київське видання «Документів Богдана Хмельницького», П. Борек намагався у своїх студіях розглянути кореспонденцію гетьмана як вияв ментальності людини XVII ст. Його цікавили, передусім, контакти Хмельницького з тогочасними можновладцями, його ставлення до Бога, до релігії, влади, до шляхти і козацтва, його соціально-політичні погляди⁹.

Що ж стосується листування гетьмана Івана Мазепи, то відомо, що ще у 1938 р. львівський історик П. Хрущ опублікував статтю під назвою «Незнані оригінальні листи гетьмана Івана Мазепи до Адама Сенявського, воєводи бельзкого, з 1704 – 1708 рр.»¹⁰, і у цьому ж році з'явилися студії М. Андрусика, де також описується і розглядається цей епістолярний матеріал¹¹.

Ці листи довгий час зберігалися в Бібліотеці Чарторизьких у Краківі як приватні листи родини Синявських і не фігурували в каталогах. Опинилися вони тут через те, що єдина донька Адама Миколая Синявського Марія Софія стала дружиною польського шляхтича, воєводи руського Олександра Августа Чарторизького¹².

Вважається, що загалом перші дослідження цієї кореспонденції були здійснені польськими істориками Л. Повідаєм у 1867 р.¹³, а згодом, майже сто років потому – Ю. Геровським¹⁴. Зокрема, Л. Повідай писав, що «зовсім випадково у нас з'явився шанс пробачити і прочитати 40 (sic!) оригінальних листів Мазепи до Синявського, які до сьогодні ще не були опубліковані»¹⁵. Повністю листування Мазепи і Синявського було опубліковане у 1975 р. в Нью-Йорку, упорядником якого виступив О. Субтельний¹⁶.

В Україні наприкінці 90-х років був опублікований величезний корпус листів І. Мазепи, що стало вагомим і значним внеском в розвиток вітчизняної епістолографії¹⁷.

З листів обох гетьманів ми дізнаємося про стосунки козацької старшини із Польщею і Великим князівством Литовським, із Кримським ханством. Адресатами Б. Хмельницького були польські королі Владислав IV, Ян Казимир, польські шляхтичі і сенатори, російський цар і бояри, кримський хан, і навіть турецький султан, господарі Волощини і Трансильванії: «Навіть побіжний огляд документів Богдана Хмельницького показує, що вони висвітлюють різні сторони соціально-економічних відносин на Україні в період визвольної війни і після неї, воєнні і політичні події того часу, розвиток українсько-російських зв'язків, взаємовідносини України з Польщею, Угорщиною, Швецією та ін.»¹⁸.

Нам стають відомими також події із внутрішнього життя Війська Запорізького, як-от приборкання козацьких бунтів чи виступів¹⁹.

Як зазначає П. Борек, до 1654 р., дати укладання Переяславської угоди, Хмельницький провадить кореспонденцію переважно із польськими адресатами відповідно польською мовою, яка характеризується «чистотою» із подекуди латинськими вставками²⁰. Цікавим може видатися те, що цією ж мовою гетьман листувався з турецькими і татарськими керманичами. Староукраїнська ж мова є мовою писемного спілкування козацького ватажка із царським двором, а також зі своїми підданими. Латинською мовою склалися епістоли до Швеції, Трансильванії (Семигороддя), Священної Римської Імперії і Венеції²¹.

Стиль листування і Б. Хмельницького, і І. Мазепи указує на їхній тісний зв'язок із старопольською культурою. Відомо, що Б. Хмельницький навчався у Львівській єзуїтській колегії, а І. Мазепа – у Києво-Могилянському колегіумі, який був організований за західноєвропейськими зразками, точніше за латино-польськими. Одним із навчальних предметів була риторика, в рамках якої викладалася також епістолографія²². В листах використовується усталений набір формул – звертання, прощання, тематичних блоків – притаманний для тогочасної традиції укладання епістолярного тексту.

Етикетні формули звертання у листах Б. Хмельницького до кримського хана: «*Jasnie wielmożny msci panie Aslam aga, nasz wielce mści panie y dobrodzieju*»²³, до польського короля: «*Naiasniejszy miłościwy królu, panie nasz wielce miłościwy*»²⁴, «*Najjaśniejszy miłościwy królu panie, panie nasz miłościwy i dobrodzieju*»²⁵, до польських шляхтичів: «*Jaśnieoświecone miłościwe ks. Zasławskie, a nam wielce miłościwy panie i dobrodzieju*»²⁶, «*Jaśnie Wielmożny Miłościwy Panie Wojewodo Kijowski, a mni Wielce Miłościwy Panie i Dobrodzieju*»²⁷ та інші співзвучні звертанням у листах І. Мазепи до воєводи Белзького Адама Синявського: «*Jaśnie Wielmożny mści Panie woiewodo Belzki Mnie wielce mści Panie y Bracie*»²⁸.

Звернімо увагу на особливість звертання *brate* у зачинах листів. Як стверджує українська дослідниця О. Миронюк: «За допомогою формул ввічливості реалізувалася фіктивна рівність шляхти, яка існувала у слові, в символі. Таким символом і було слово *брат*, яким іменувався кожен шляхтич»²⁹ – чи-то український, чи-то польський.

Заклучні формули-прощання у листах Б. Хмельницького та І. Мазепи представлені у таких варіантах: «*Waszey krolewskiej mci, panu temu miłosciwemu, uniżony*

sluga y wierny poddany Bohdan Chmielnicki, hetman Woyska waszy kr. mści Zaporozskiego», «W. ks. mci, pana naszego m., najniżsi szudzy, Bohdan Chmielnicki, starszy z wojskiem, j. k. mci Zaporoskim», «Wielmożnościow waszych, naszych m. pp., najniższy szudzy, Bohdan Chmielnicki, starszy z wojskiem Zaporoskim», «Wielmożnego mości Pana uprzeymie życzliwym Bratem y Slugą uniżonym Jan Mazepa Hetman y Kawaler Jego Carskiego Przeswietnego Wieliczestwa Woysk Zaporozskich»³⁰ та інших. Ці традиційні усталені структури, що поширені і ускладнені різними означеннями, є свідченням характеру епохи, віддзеркаленням тогочасної культури епістолярного спілкування: «У листах (Б. Хмельницького – О. Л.) до польського уряду унаслідувалась шляхетська багатослівність і ввічлива витонченість, що проявлялась у вживанні виразів «вірні піддані», «покірні слуги» і т.д., і т.п.»³¹.

Дослідники польської мови листів Б. Хмельницького стверджують, що у порівнянні із кореспонденцією польської шляхти XVII ст., козацький гетьман писав «чистою польщицзною» (з незначними вкрапленнями латинських макаронізмів)³². Синтаксичні конструкції близькі латинському порядку слів, коли дієслово ставиться на кінець речення, натомість лексичний матеріал характеризується наявністю розмовних форм³³.

Аналіз польськомовних епістол доводить, якого великого значення їм надавалося українською шляхтою. Виходячи з-під пера Б. Хмельницького, лист ставав досконалим політичним зняряддям. Іноді він ставав навіть більш потужною і дієвою зброєю, ніж тисячі самопалів³⁴.

Польськомовні кореспонденції Богдана Хмельницького та Івана Мазепи мають особливе спрямування і зміст, оскільки в них порушуються питання суспільно-політичного і культурно-освітнього життя в Україні кінця XVII – початку XVIII ст. Вони є своєрідним історичним джерелом, оригінальними писемними пам'ятками епохи, зразками мовностильових особливостей тогочасної української і польської епістолографії.

Список літератури

1. Сметанин В. Эпистолография. – Свердловск, 1970. – С. 4.
2. За В. І. Кузьменком: Назарук М. І. Українська епістолярна проза кінця XVI – поч. XVII ст.: Дисертація на здобуття канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 192 с.
3. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років XX ст. – Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 /; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. — К., 1999. — С. 5.
4. Там само. – С. 6.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 pp.) // Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
6. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). – Україна Модерна. – 1996. – №. 1. – С. 145. *Див. також:* о. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. – Наукові записки НаУКМА. – Т. 14. (Історія. Історичні джерела). – К.: КП ВД «Педагогіка», 1999. – С. 93–112.
7. Frank E. Sysyn. Documents of B. Xmel'nyc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 2. – Nom. 4 (December 1978). – Pp. 500-524.
8. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). – Україна Модерна. – 1996. – №. 1. – С. 145-165.
9. Borek P. O listach Bohdana Chmielnickiego // Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. – Kraków, 2002. – S. 162-163.

10. Хрущ П. Незнані оригінальні листи гетьмана Івана Мазепи до Адама Сенявського, воєводи белзького, з 1704–1708 рр. – Записки чину св. Василя Великого. – 1935. – Т. 6. – С. 219-223.
11. Андрусяк М. Мазепа і Правобережна Україна. – Львів, 1938.
12. *За:* Subtelny O. The letters of Ivan Mazepa. On the Eve of Poltava: The letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski (1704-1708). – New York, 1975. – P. 34.
13. Powidaj L. Jan Mazepa. – Przegląd Polski. – 1867. – Т. X. – S. 100–287.
14. Gierowski J. W cieniu ligi północnej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1971. – S. 47–48.
15. *За:* Subtelny O. The letters of Ivan Mazepa. On the Eve of Poltava: The letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski (1704–1708). – New York, 1975. – P. 34.
16. Subtelny O. The letters of Ivan Mazepa. On the Eve of Poltava: The letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski (1704–1708). – New York, 1975. – 159 p.
17. *Див.:* З епістолярної спадщини І. Мазепи / Упор. В. Станіславський. – К., 1996; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Бутич. — К., Львів, 2002; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. – Т. 1. – К., 2002; Мищик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 91–103.
18. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) ... – С. 16.
19. Федорук Я. *Зазнач. праця.* – С. 145.
20. Vorek P. *Зазнач. праця.* – S. 168.
21. Там само.
22. Vorek P. *Зазнач. праця.* – S. 163.
23. Федорук Я. *Зазнач. праця.* – С. 148. *Прим.:* [тут] при публікації текст передається без змін в орфографії, за винятком написання великих літер та розділових знаків.
24. Там само. – С. 149.
25. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) ... – С. 29. *Прим.:* [тут] «Тексти документів Хмельницького польською, латинською, угорською, італійською і німецькими мовами подані за новим правописом, відповідно до правил, які прийняті в цих країнах». – Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) ... – С. 16.
26. Там само. – С. 41.
27. Sysyn F. *Зазнач. праця.* – P. 505.
28. Subtelny O. *Зазнач. праця.* – P. 36.
29. Миронюк О. Історія українського мовного етикету. Звертання. – К.: Логос, 2006. – С. 77.
30. *Див.:* Федорук Я. *Зазнач. праця.* – С. 150; Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. ... – С. 43, 82; Subtelny O. *Зазнач. праця.* – P. 45.
31. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. ... – С. 16.
32. Vorek P. *Зазнач. праця.* – S. 206.
33. Там само. – С. 207.
34. Там само. – S. 186.

Вероніка Візнюк (Хмельницький), старший науковий співробітник Державного історико-культурного аповідника «Межибіж»

Козацькі літописи про Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький – визначний військовий і політичний діяч України, якому судилося відіграти важливу роль в українській та східноєвропейській історії. Здобувши підтримку запорожців, він став гетьманом, авторитет якого був беззаперечним. Канадський історик Орест Субтельний характеризує козацького ватажка